

Київський університет імені Бориса Грінченка

**ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ДИСКУРСИ
СВІТОВОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ
ІСТОРІОГРАФІЇ**

Монографія

Київ – 2017

УДК 303.446.4:165.192(100+477)
ББК 63.1
Ц57

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 12 від 27 грудня 2016 р.)

Рецензенти:

Ячменіхін Костянтин Михайлович, завідувач кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, доктор історичних наук, професор;

Кривошея Ірина Іванівна, завідувач кафедри історії культури та методики навчання гуманітарних дисциплін Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, доктор історичних наук, професор.

Ц57 **Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії:** моногр. / за наук. ред. д-ра іст. наук, проф. О.О. Салати. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2017. — 288 с.
ISBN ??????????????????

Монографія присвячена аналізу наукових підходів до вивчення історичного процесу та суспільного розвитку. Автори намагаються дати відповіді на деякі питання дослідження історії через застосування формаційного та цивілізаційного підходів, дотримуючись головних принципів об'єктивності та історизму. Здійснено аналіз традицій вітчизняного та зарубіжного історіописання, зокрема дослідження окремих питань історії України, методологічних засад історичного пізнання.

Для професійних істориків, учителів і студентів, а також усіх, хто цікавиться історією як наукою.

УДК 303.446.4:165.192(100+477)
ББК 63.1

ISBN ??????????????????

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2017
© Автори публікацій, 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
Розділ I.	
ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ДИСКУРСИ У СВІТЛІ ЦИКЛІЧНОЇ ТА ЛІНЕАРНОЇ ТРАДИЦІЙ ІСТОРІОПИСАННЯ	
Світоглядні та методологічні позиції формаційного і цивілізаційного підходів до історії. <i>Салата О.</i>	9
Цивілізаційні виміри історії в творчості А. Тойнбі та сучасність. <i>Левітас Ф., Ладний Ю.</i>	21
Історичне порівняння як фундамент історичної антропології: феноменологічні розвідки. <i>Бережна С.</i>	39
Історико-типологічний метод як засіб подолання теоретичних суперечностей цивілізаційного підходу. <i>Мостяєв О.</i>	48
Два світи, два цивілізаційні вибори: Річ Посполита та Московська держава в науковій інтерпретації В.В. Новодворського. <i>Самойленко О.</i>	68
Традиционные методы исторической науки в научном творчестве В.О. Ключевского. <i>Матюшевская М.</i>	83
Історіографія дослідження нацистського молодіжного руху (від Веймарської республіки до Третього рейху). <i>Давлетов О.</i>	92

Розділ II

ПІДГОТОВКА ФАХІВЦЯ НА КОМПЕТЕНТІСНИХ ЗАСАДАХ

Українська історіографія в 1991–2016 рр.: цивілізаційний вимір <i>Удод О.</i>	103
Україна-Русь як цивілізаційний кордон Європи в ідеях Францішека Духінського <i>Луняк Є.</i>	155
Українське питання в контексті великої війни: перспективи вирішення <i>Головченко В.</i>	178
Теорія православної цивілізації в системі філософських поглядів Ф. Прокоповича <i>Шалашина Н.</i>	198
Цивілізаційний дискурс у трактовці істориків-позитивістів підросійської України другої половини ХІХ — початку ХХ ст. <i>Богдашина О.</i>	217
Методологічні засади історичного пізнання: спостереження на ґрунті новітньої української історіографії <i>Острячко А.</i>	236
Цивілізаційний підхід до викладання і вивчення всесвітньої історії на гуманітарних факультетах вищих навчальних закладів України <i>Орлова Т.</i>	269
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	286

ПЕРЕДМОВА

З розпадом Радянського Союзу знялося жорстке протистояння національно-державних утворень, передусім за політико-ідеологічними параметрами, і, навпаки, посилилися ідейно-дискурсивні аспекти самоідентифікації держав за цивілізаційною ідентичністю.

Криза радянської ідентичності обумовила пошук Україною нової цивілізаційної ідентичності. 25 років незалежності стали шляхом до її пошуку і самоідентифікації як українського народу, так і кожного українця. В умовах глобальної перебудови світу українському суспільству необхідно радикально переосмислити фундаментальні проблеми українського культурно-історичного буття з метою подолання рецидивів цивілізаційної залежності від більш владних зовнішньополітичних суб'єктів. В осмисленні свого буття та історичного шляху українського народу допоможе не лише формаційний, а й цивілізаційний підхід до вивчення історії.

Формаційний і цивілізаційний підходи аж ніяк не протистоять один одному. Вони з різних сторін допомагають розкривати закономірності історичного розвитку. Необхідно нагадати, що поняття «формація» характеризує часовий зріз історії (різний час — різні формації), а поняття «цивілізація» — просторовий (різні регіони — різні цивілізації).

Формаційний підхід націлений на виявлення спільних рис в історії різних країн і народів. Цивілізаційний підхід дозволяє виявляти особливості та своєрідність розвитку країн і народів, вплив на цей процес природно-географічних факторів.

Поєднання цих підходів може допомогти виявленню так званих регіональних типів формацій, що змінювали один одного в рамках окремих цивілізацій. Наприклад, в рамках європейської цивілізації можна говорити (з істотними корективами) про рабовласницьку, феодальну, капіталістичну формації. Для інших регіонів світу цивілізацій картина буде дещо інша.

Проблемами цивілізаційного розвитку світу займалися також і зарубіжні науковці, серед них історики, філософи та політологи. Зокрема німецький філософ Карл Ясперс, англійський історик Арнольд Тойнбі, американський філософ і політолог Френсіс Фукуяма, американський політолог Семюель Гантінгтон та інші. Вони досліджували історичний процес через розвиток світових цивілізацій та їх взаємодію.

Співвідношення загального і особливого традиційно є найгострішим питанням при вивченні історії країн Східної Європи, зокрема історії Росії, України та ін. У середині XIX ст. у Російській імперії поширилися ідеї про «самобутність життя» кожного народу. Зазначалося, що Росія має явні відмінності від інших країн (православна віра, селянська громада і т.д.). У зв'язку з цим розроблялася концепція російської цивілізації. Внаслідок цього на початку XX ст. склалася схема п'яти формацій. Ідеї локальних цивілізацій продовжували розроблятися російськими істориками, які опинилися в еміграції. З кінця XX ст. ці теорії знову стали популярними в Росії. Однак формаційні підходи в модернізованому вигляді також продовжують використовуватися вченими.

На жаль, треба визнати, що питання використання цивілізаційного підходу до вивчення історичного процесу та викладання його у вищих навчальних закладах та загальноосвітній школі в сучасній українській історіографії практично недосліджене. Пов'язано це з тим, що цивілізаційний підхід, не дивлячись на свій тривалий час розвитку в західній історичній науці, в українській історіографії вчені почали використовувати лише на початку 90-х років XX ст. Тому для вітчизняних істориків він і сьогодні залишається відносно новим методологічним напрямком. У зв'язку з цим, лише окремі українські вчені прагнуть досягнути цивілізаційний підхід до історії та його значення для історичної науки. На жаль, і серед них є науковці, які вивчаючи цивілізаційний підхід беруться за обгрунтування або європейської сутності

України, або східнослов'янської. Так, єдиною концепцією, в якій зроблено спробу відобразити цивілізаційну унікальність України є концепція української етнічної та політичної цивілізації М.І. Михальченка. У роботі здійснено історико-політичний аналіз шляху української регіональної цивілізації. Показані істотні відмінності української і російської регіональних цивілізацій, їх етнічних складових, національних ідей і майбутнього. Ідеї цієї концепції лягли в основу написання «Цивілізаційної історії України» М.Є. Гореловим, О.П. Моцею та О.О. Рафальським.

Автори монографії простежили розвиток протоцивілізацій та цивілізацій, які існували на території сучасної України, з античних часів до виникнення давньоруської цивілізації Київської Русі, її трансформації у складі Литовсько-Польської держави та Речі Посполитої, створення козацької цивілізації і держави доби Богдана Хмельницького, функціонування української цивілізації у складі Російської імперії, Польщі, Австро-Угорщини, Радянського Союзу та виникнення сучасної української цивілізації доби незалежності. Проте в широкому загалі переважна більшість вітчизняних істориків, не надає серйозного значення ідеї про цивілізаційну самобутність України, натомість залишаючи цю сферу наукових досліджень для різних історичних містифікацій.

Важливим є всебічний розгляд історичної події чи явища, максимальне прагнення до історизму і об'єктивності, розгляд події у її соціально-економічному, суспільно-політичному та культурному розвитку. Вченим необхідно визначити, які принципи формаційного і цивілізаційного підходу до історії найбільш об'єктивно вивчають історичний процес; досліджувати історію людства як історію єдиної цивілізації в її розмаїтті й багатогранності; у викладанні історії у вищій та середній школі використовувати як формаційний, так і цивілізаційний підхід.

У представленій колективній монографії автори намагаються дати відповіді на деякі питання дослідження історії через застосування як формаційного, так і цивілізаційного підходів, дотримуючись головних принципів об'єктивності та історизму. Здійснено аналіз традицій вітчизняного та зарубіжного історіописання, зокрема дослідження окремих питань вітчизняної історії.

Салата Оксана

Розділ I

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ДИСКУРСИ У СВІТЛІ ЦИКЛІЧНОЇ ТА ЛІНЕАРНОЇ ТРАДИЦІЙ ІСТОРІОПИСАННЯ

Салата Оксана (Київ, Україна)

СВІТОГЛЯДНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОЗИЦІЇ ФОРМАЦІЙНОГО І ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДІВ ДО ІСТОРІЇ

Цивілізаційне осмислення історії дозволяє створити більш цілісне і повне знання про Україну та українство як складову європейської та світової цивілізації, акцентувати увагу не на соціально-економічному й політичному аспектах, а на світоглядно-культурних і духовно-ціннісних.

Історики повинні розуміти, що накопичений людством досвід духовного освоєння історії при всій відмінності світоглядних і методологічних позицій виявляє багато загальних рис, а досліджується єдиний об'єкт у його багатоманітті — людство.

У цьому контексті варто звернути увагу на деякі аспекти:

По-перше, історія розглядається як процес, який розгортається в реальному просторі і часі. Він протікає в силу певних причин. Ці причини, де б їх не шукати, є факторами, що зумовлюють рух історії і її спрямованість.

По-друге, вже на ранніх етапах осмислення шляхів і доль різних країн і народів, цивілізацій і конкретних національних товариств виникає проблематика, пов'язана з тим чи іншим розумінням єдності історичного процесу, унікальності і своєрідності кожного народу, кожної цивілізації.

По-третє, у багатьох вченнях історія носить явний або прихований телеологічний характер.

По-четверте, є непереборне прагнення проникнути в характер руху історії. Тут також виникла своєрідна дихотомія — лінійний або циклічний рух.

По-п'яте, історія осягається як процес, що має свої стадії (етапи і т.п.) розвитку. Одні науковці відштовхуються при цьому від аналогії з живим організмом (дитинство, юність та ін.), інші беруть за основу виділення стадій особливості розвитку будь-яких елементів або сторін буття людей (релігії, культури або, навпаки, знарядь праці, власності і т.п.)¹.

Нарешті, історія завжди осмислюється під сильним впливом соціокультурних чинників. Першорядну роль зазвичай грала національно-державна, соціально-класова та культурно-цивілізаційна орієнтація науковців. У цілому на сьогодні визначилися два методологічних підходи. Один — моністичний, інший — цивілізаційний або плюралістичний. У рамках першого виділяються дві концепції — марксистська і теорія постіндустріального суспільства. Марксистська концепція пов'язана з визнанням способу виробництва в якості основної детермінанти суспільного розвитку і виділенням на цій основі певних стадій або формацій (звідси інша її назва — формаційна); концепція постіндустріального суспільства висуває в якості основної детермінанти технічний фактор і розрізняє в історії три типи суспільств: традиційне, індустріальне, постіндустріальне (інформаційне та ін.) суспільство.

У той же час в основі цивілізаційного підходу виділяється безліч концепцій, побудованих на різних аспектах, чому його і називають плюралістичним. Корінна ідея першого підходу — єдність людської історії та її прогрес у формі стадіального розвитку. Корінна ідея другого — заперечення єдності історії людства і його прогресуючого розвитку. За логікою цього підходу існує безліч історичних утворень (цивілізацій), слабо або взагалі не пов'язаних один з одним. Усі ці утворення рівноцінні. Історія кожного з них унікальна, як унікальні вони самі.

Вчення Маркса про суспільство в його історичному розвитку носить назву «матеріалістичне розуміння історії». Основними поняттями цього вчення виступають суспільне буття і суспільна свідомість, спосіб матеріального виробництва, базис і надбудова, суспільно-економічна

¹ Формації або цивілізації? <http://bibliograph.com.ua/filosofia-istorii/75.htm>

формація, соціальна революція. Суспільство являє собою цілісну систему, всі елементи якої взаємопов'язані і знаходяться у відносинах суворої ієрархії. Основою суспільного життя або фундаментом суспільства виступає спосіб виробництва матеріального життя. Він обумовлює «соціальний, політичний і духовний процеси життя, взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість»². У структурі способу виробництва головне значення мають продуктивні сили і насамперед знаряддя праці (техніка). Їх вплив на інші сфери суспільного життя (політику, право, мораль та ін.)

Маркс в загальному і цілому залишився в рамках глобальних уявлень свого часу про історію (як вони розвиваються, наприклад, в філософії Гегеля: світова історія характеризується безпосередньою єдністю, в ній діють загальні закони, вона має певну спрямованість розвитку).

Згодом вчення Маркса набуло широкої популярності. З енергією новоявленої релігії воно здобувало уми і серця людей в самих різних країнах. Але разом із популярністю нового соціального вчення стала наростати і його критика. Вона почалася ще за життя Маркса і особливо посилилася на рубежі XIX–XX ст. Окремі європейські історики вважають, що вплив Маркса на історичні процеси був негативним. Зокрема, британський історик С. Себаг-Монтефіоре в своїй статті в газеті Daily Mail вказує на те, що саме марксизм послужив теоретичним обґрунтуванням для тоталітарних комуністичних режимів XX ст.:

Жодне філософське вчення з часів Адама не служило виправданням для такої кількості вбивств, [як теорії Маркса]. ... Без Маркса у Леніна і Сталіна не було б ідеології, що дозволила їм розв'язати терор проти власної країни, жертвами якого стали 60 мільйонів чоловік. ... Без Маркса не було б ні Холодної війни, ні «залізної завіси», ні ГУЛАГу³ (Себаг-Монтефіоре. «Чудовисько на ім'я Маркс»).

Свою роль у виявленні обмеженості марксової концепції історії зіграли роботи російських мислителів М. Бакуніна, М. Михайловського, П. Струве, Н. Бердяєва та ін. Характерна в цьому сенсі біографія багатьох видатних російських мислителів Срібного віку (того ж П. Струве, Н. Бердяєва, а також О. Булгакова, С. Франка та ін.). Всі вони були спочатку марксистами, але незабаром розчарувалися в цьому вченні і перейшли на інші позиції. Після революції в Росії в жовтні 1917 р., що

² Философия истории. Под ред. Панарина А.С. — М. : Гардарики, 1999. — С. 294.

³ Симон Себаг Монтефиоре. Сталин. Двор Красного монарха. — СПб. : Олма-Пресс, 2005. — С. 127.

пройшла під прапором марксизму, і особливо після 1945 р., коли марксизм став офіційною ідеологією в цілому ряді країн, критика вчення Маркса стала надзвичайно важливим напрямом в ідеологічній боротьбі західного світу проти країн, які взялися здійснювати соціалізм на практиці.

Більше 70 років марксизм був офіційною ідеологією в Радянському Союзі. Зрозуміло, критикувати її було неможливо, вона сприймалася як єдиний підхід до осягнення світового історичного процесу. У кінці 80-х — на початку 90-х років окремі вчені починають критично осмислювати марксистську формаційну теорію. За ступенем критичного настрою в ставленні до формаційного вчення можна умовно виділити два основних напрямки. Представники першого вважають, що основні положення марксистського підходу до історії не витримали перевірки історичним досвідом, тому його слід замінити новим, у корені відмінним підходом. Представники другого — заперечують необхідність такої заміни. Марксизм, вважають вони, зберігає своє значення як філософсько-історична теорія, хоча і потребує оновлення, наполягають на необхідності розрізняти власне формаційну теорію і формаційний редукціонізм як її особливу форму. Сутність формаційного редукціонізму вбачається в зведенні всього багатства і різноманіття життя людей до формаційних характеристик, тобто до способу виробництва, базису і надбудови, класової боротьби та ін.⁴

Основні пункти критики формаційної теорії, висунуті представниками першого напрямку? Мабуть, найбільш концентровано вони викладені в статтях істориків А.Я. Гуревича і М.А. Барга на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст.

1. Формаційна теорія, розроблена на матеріалі історії Західної Європи без достатніх підстав перенесена на всесвітню історію. Реальні тенденції і форми розвитку суспільств у багатьох регіонах і країнах світу, перш за все Сходу, не вкладаються в схему п'яти формацій. Це відчув ще сам Маркс, який висунув проблему азіатського способу виробництва, але так і не вирішив її.

2. Формаційна теорія в якості основної детермінанти історичного життя виділяє лише один її аспект — соціально-економічний. Однак переконливо продемонструвати універсальну залежність духовного

⁴ Горинев М. Исторические журналы. Вторая половина 1991 года // Свободная мысль. — 1992. — № 4. — С. 115–117.

життя і культури від матеріальної історії суспільства, зокрема, по лінії «базис — надбудова» не вдається.

3. Теорія формацій ґрунтується на визнанні одноукладності суспільства. Але реальна історія свідчить, що багатоукладність є закономірністю чи не будь-якого суспільства. Причому жодному з укладів приписувати визначальну роль немає підстав.

4. Формаційна теорія націлена на макросоціологічний аналіз історії та ігнорує мікросоціологічний, що створює ґрунт для зближення соціально-економічного дослідження з дослідженням цінностей, норм поведінки, колективної свідомості, релігійних установок і картин світу, закладених у свідомості людей їх культурою.

Близьку, хоча і менш радикальну, позицію, на думку Панаріна, займає М.А. Барг⁵. У його аргументації є кілька додаткових моментів.

1. При формаційному підході картина соціальної структури суспільства настільки збіднюється, що всі соціальні прошарки за межами основних класів-антагоністів виступають по суті як маргінальні елементи. Вся багатопланова соціальна структура так чи інакше підтягується до класів-антагоністів.

2. При аналізі духовної культури формаційний підхід орієнтує на зведення всього її багатства до відбиття інтересів основних антагоністичних класів, ігноруючи великий субстрат загальнолюдських ідей і уявлень, моральних цінностей, які формувалися протягом всієї історії цього народу, етносу і не можуть бути зведені до жодного класового початку.

3. Формаційний аналіз зводить державу до ролі інструмента політичного панування експлуататорського класу, що далеко не вичерпує його суті. Сукупність неформаційних функцій держави (уособлення народності, правосуддя і справедливості, хранитель цілісності суспільства, арбітр у суперечці між загальними та приватними інтересами та ін.) перетворює його в величезної сили соціально-творчий фактор, який в рамках формаційного підходу не може бути адекватно осмислений.

4. При формаційному підході функціонально збідненою виявляється роль духовної сфери суспільства⁶.

⁵ Гуревич А.Я. Теория формации и реальность истории // Вопросы философии. 1990. № 11; Барг М. Цивилизационный подход к истории // Коммунист. — 1991. — № 3

⁶ Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа «Анналов». — М., 1993. — С. 10–11.

Загальний висновок М. Барга свідчить про те, що формаційний підхід до історії не може претендувати на глобальну евристичну функцію в історичному пізнанні взагалі, оскільки залишає поза увагою безліч елементів і зв'язків суспільства як системи, які тим самим не знаходять в моністичному погляді на історію свого адекватного пояснення.

При цьому вчені спробували визначити зміст цивілізаційного підходу. На їх думку, головна відмінність полягає в розкритті сенсу будь-якої історичної епохи «через її людський вимір», на передній план виходить історія ментальностей, тобто розповсюджених в соціальному середовищі умонастроїв, неявних установок думки і ціннісних орієнтацій, автоматизмів і навичок свідомості.

У даному випадку цивілізаційний підхід орієнтує дослідника на пізнання минулого «через усі форми об'єктивації суб'єкта історії». Концепція цивілізації, включаючи як об'єктивний (формаційний), так і суб'єктивний (антропологічний) аспекти історії, вперше відкриває можливість побудови власне історичної методології, яка дозволяє представити історичний процес в динамічному сполученні об'єктивно-заданого і суб'єктивно-вольового початків. Вона дозволяє також подолати дроблення історичної науки на приватні дисципліни, щоб розглядати людину не в тій чи іншій її ролі (економічній, класовій, політичній та ін.), в її цілісності. Саме звідси і впливає потреба в категорії «цивілізації», яка містить у собі необхідну інтегративну потенцію як в рамках національної, так і в рамках всесвітньої історії. Нарешті, цивілізаційний підхід відкриває можливість вивчення багатоваріантності шляхів суспільно-історичної еволюції різних регіонів планети, країн і народів, тоді як в формаційному підході універсальність цієї еволюції досягається ціною позбавлення народів їх історичної індивідуальності.

Особливого інтересу заслуговує «людський вимір» історії — виявлення ролі духовних, психологічних, моральних чинників. Немає сенсу заперечувати і проти «історії ментальностей» як предмета історичного дослідження. Проблема цілком реальна і слабо вивчена. Але не можна зводити до неї весь предмет історичного пізнання.

Скажімо, як історик стане виявляти «таємний план суспільної свідомості»? Він — не психолог, з людьми — суб'єктами минулої історії — поспілкуватися можливості не має. Залишається одне — судити про «неявні установки думки і ціннісні орієнтації» щодо дій людей (за формами об'єктивації). А оскільки історик має справу з масовими процесами, він змушений буде зводити дії індивідів до дій деяких соціальних

спільнот або груп (класів, верств та ін.), до громадських рухів. Іншими словами, узагальнювати, винаходити якісь абстрактно-логічні концепції (схеми, моделі) історичного процесу. Природно, він буде прагнути до створення концепції з високою роздільною здатністю пізнання. Але такі концепції виникають на основі широкого охоплення історичної дійсності, узагальнення великого емпіричного матеріалу.

Якщо сутність формаційного підходу до історії розкривається досить легко, оскільки формаційних теорія являє собою досить сталі цілісні вчення, то з цивілізаційним підходом справа йде складніше. Єдиної цивілізаційної теорії як такої сьогодні в науці не існує. Сам термін «цивілізація» дуже багатозначний. Наприклад, в «Філософському енциклопедичному словнику» наводиться три його значення: 1) синонім культури; 2) рівень або ступінь суспільного розвитку матеріальної і духовної культури; 3) ступінь суспільного розвитку, вища за варварством. Останнім часом у середовищі вітчизняних істориків, філософів почастішали спроби якось упорядкувати, привести до певної логічно вивіреної системи існуючі концепції цивілізації. Але як визнає один з дослідників, прагнення перетворити «теорію цивілізацій в методологічну основу вивчення світової та вітчизняної історії» «знаходиться в протиріччі з недостатньою досліджуваністю самої теорії цивілізацій як предмета філософського та історичного знання, причин її виникнення та закономірностей розвитку, меж її застосовності. Однак говорити про «теорії цивілізацій» як єдиної наукової теорії поки що немає підстав. Сучасна історична та філософська наука пропонує нам різні теорії цивілізацій. А сам цивілізаційний підхід являє собою поки що лише набір подібних методологічних установок та принципів.

Вихідним у цивілізаційному підході виступає поняття «цивілізація». Що ж це таке? На думку одних вітчизняних дослідників, цивілізація є власне соціальна організація суспільства (т. б. відмінна від організації природної, родоплемінної), яка характеризується загальним зв'язком індивідів і первинних спільнот з метою відтворення і примноження суспільного багатства. На думку інших, цивілізація «є сукупність відносин між людьми однієї конфесії, а також між індивідом і державою, сакралізованою релігійною чи ідеологічною доктриною, яка забезпечує стабільність і тривалість в історичному часі фундаментальних нормативів індивідуального і суспільної поведінки». Однак так визначити можна чи не будь-яке тривалий час існуюче співтовариство (що таке, наприклад, масонська ложа або сицилійська мафія?). На думку інших,

цивілізація — «це спільнота людей, об'єднана основними духовними цінностями та ідеалами, має стійкі особливі риси в соціально-політичній організації, культурі, економіці і психологічне відчуття приналежності до цієї спільноти». Але важливо не допустити крайнощів, якщо у марксистському монізмі існує жорстка прив'язка до способу виробництва, то щоб у цивілізаційному розвитку наріжним каменем не став духовно-релігійний або психологічний початок.

У другій половині XIX — середині XX ст. для розуміння поняття «цивілізації», «цивілізаційний розвиток людства» вчені розробляють культурологічну концепцію. Авторами культурологічних теорій були М. Данилевський, Е. Мейєр, П. Сорокін, О. Шпенглер, А. Тойнбі та інші, які не стали прихильниками європоцентристської однолінійної схеми суспільного прогресу, а визнавали існування великої кількості культур і цивілізацій. Ці концепції розглядають цивілізацію як один із етапів творчих здобутків людства, а окремі з них — як стадію занепаду й вимирання. Є певні і відмінності та особливості у кожній, окремій концепції. Так, німецький вчений Освальд Шпенглер вважав, що культура — це явище з властивими тільки їй світовими цінностями, а російський вчений Микола Данилевський у своїй праці «Росія і Європа» розвиває теорію про існування культурно-історичних типів, які проявляються через релігійний, промисловий, політичний, науковий, художній розвиток, в основі яких лежать лише властиві їм цінності, наприклад: Греція — ідея прекрасного. Сенс історії мислитель бачить у виявленні позитивної діяльності культурно-історичних типів. Прогрес історії визначає в тому, щоб всесторонньо вивчити історичний досвід людини⁷. Цивілізаційна система М. Данилевського заснована в цілому на позиціях слов'яноцентризму. Представником культурологічного підходу є також англійський історик Арнольд Тойнбі, який у праці «Дослідження історії» розглядає історію людства як круговерть локальних цивілізацій, що змінюють одна одну і представляється — як етап регресу. Здійснюючи порівняльне дослідження цивілізацій, він робить висновок, що всі суспільства можна розглядати як близькі в історичному часі і рівноцінні за своїм значенням. Кожне з них проходить

⁷ Данилевский Н.Я. Россия и Европа / Н.Я. Данилевский ; сост. послесловия и комментарии С.А. Вайгачева. — М. : Книга, 1994. — С. 574; Білан С.І. Формацийний і цивілізаційний підходи до історії / С.І. Білан // Гуманітарний вісник ЗДІА. — Випуск 24. — С. 193.

схожі стадії виникнення, розвитку, занепаду й загибелі⁸. Вчений вважає, що причиною занепаду цивілізацій є втрата гармонії між частинами, які утворюють цілісну єдність суспільства⁹. У цей період у науковій думці починає формуватися концепція про цілісність історичного процесу — про історію як сукупність локальних цивілізацій, а саме поняття «цивілізації» пояснюється як спільності людей, об'єднаних за основними духовними цінностями.

Що ж все-таки слід розуміти під поняттям «цивілізація»? З урахуванням еволюції цього поняття можна сказати, що цивілізації — це великі, довгостроково існуючі самодостатні спільноти країн і народів, виділених за соціокультурною основою, своєрідність яких обумовлена. Як правило, природними, об'єктивними умовами життя, в тому числі способом виробництва. Ці спільноти в процесі своєї еволюції проходять (тут можна погодитися з А. Тойнбі) стадії виникнення, становлення, розквіту, надлому і розкладання (загибелі)¹⁰. Єдність світової історії виступає як співіснування цих спільнот у просторі і в часі, їх взаємодія і взаємозв'язок.

На його думку, виділення цих спільнот становить, першу передумову цивілізаційного підходу до історії в його сучасному розумінні. Друга передумова — розкриття соціокультурного коду, що забезпечує існування і відтворення спільнот, їх своєрідність і відмінність один від одного¹¹. Ключовим поняттям тут є культура в усьому її різноманітті. І тут вже багато що залежить від того, які її аспекти виявляються в центрі уваги.

Цивілізаційний підхід до вивчення історії пропонує нам іншу схему дії особистості та суспільства в цілому. А саме: спочатку формується ідея окремої особистості потім суспільства, відповідно до неї з'являється розуміння форми буття, методи та засоби (у тому числі й матеріальні) завдяки яким можна цю ідею реалізувати. Особистість свідомо визначає траєкторію своєї діяльності і усвідомлює чого вона прагне. А це означає, що виробничі відносини є важливою складовою розвитку будь якого суспільства, але не є основним чинником реалізації ідеї, як свідчить марксистська концепція розвитку людства. Таким

⁸ Тойнби А. Постигание истории / А. Тойнби. — М. : Прогресс, 1991. — С. 194.

⁹ Там само. — С. 276.

¹⁰ Там само. — С. 284.

¹¹ Там само. — С. 524.

чином в основі діяльності і розвитку людства і кожної особистості зокрема лежить її розуміння своєї ролі у суспільстві, усвідомлення свого шляху.

Не обійшли увагою цивілізаційний підхід і сучасні історики. Так, відомий український історик, культуролог Ю.В. Павленко вважає, що цивілізація являє собою конкретно-історичну унікальну самодостатню поліетнічну систему, розуміння якої потребує врахування як її стадіального положення і належності до певного шляху розвитку, так і усвідомлення її неповторності, власних характерних рис і ознак, що не можуть бути дедуктивно виведені з загальнотеоретичних міркувань¹².

Іншим визначенням поняття цивілізації, яке теж набуло досить широкого поширення в подальшій роботі вітчизняних істориків, стало постнекласичне («монадологічне») визначення цивілізації, запропоноване відомим вітчизняним філософом І.В. Бойченком. Сутність його полягає в тому, що кожна з історичних цілісностей, зокрема цивілізацій, розглядається вже не тільки в полілінійному аспекті, а саме як принципово нелінійне утворення монадного характеру¹³.

Наразі в історичній науці України відбувається складний період методологічного переходу. За останній півтора десятиліття у вітчизняних історичних дослідженнях кардинальним чином змінилися концептуальні підходи до вивчення історичного процесу. Широко застосовуються нові методи наукового аналізу і різноманітний інструментарій творчого пошуку¹⁴. Поступово в історичних дослідженнях українських вчених останніх років все більше застосовується принципово новий для вітчизняних гуманітарних наук цивілізаційний підхід або його творче поєднання зі стадіальним підходом.

Звернення значної частини професійних українських істориків до методології та методів цивілізаційного підходу забезпечило справжній якісний прорив у вітчизняній історичній науці. Вперше склалися умови для наукового осмислення і визначення місця і ролі українського

¹² Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ : [моногр.] / Юрий Витальевич Павленко. — К. : Феникс, 2002. — С. 11, 29, 104.

¹³ Бойченко І.В. Філософія історії: [підручник] / Іван Васильович Бойченко. — К. : Т-во «Знання», КОО, 2000. — С. 321.

¹⁴ Гецько Ю.Ю. Цивілізаційний підхід в українській історичній науці [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/libs/stattya/4269-tsvivilizatsijnij-pidhid-v-ukrayinskij-istorichnij-nausti.html>

народу і його держави у світовій і європейській цивілізації, цивілізаційних взаємозв'язках і взаємовпливах між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем і багатьох інших ключових для сучасності проблем, насамперед — для здійснення оптимального історичного вибору українською нацією¹⁵.

Аналізуючи обидві концепції необхідно визнати, що розглядаючи суспільний розвиток з різних позицій, загалом формується цілісна картина історичного процесу: формаційна теорія показує історичний процес з точки зору епохи становлення індустріального суспільства; цивілізаційна концепція розкриває історичний процес з точки зору епохи постіндустріального суспільства. На нашу думку, обидві концепції представляють розвиток соціальної історії та соціальної філософії. Якщо формаційна теорія розкрила тільки частину істини, то цивілізаційна концепція розширила горизонти пізнаного. Але розширивши горизонти пізнаного, вона показала як багато питань ще потребують вивчення.

Цивілізаційних концепція повинна впливати і на політичне мислення. Будь-яка політична подія, будь-який політичний крок повинен розглядатися в інтересах не лише окремої держави, а й загальносвітової цивілізації в цілому.

Отже, формаційна концепція розвитку людського суспільства працює як теорія і як метод в рамках соціального континууму з XVII по XIX ст., в країнах Західної Європи, висвітлюючи процес генезису капіталізму. Поза межами цього простору-часу формаційна теорія не може повномірно висвітлювати історичний процес. Оскільки вона неповно відбила процес становлення індустріального суспільства, то формаційна концепція може стати одним з елементів цивілізаційної моделі індустріального суспільства.

В останнє десятиліття вітчизняна історична наука все більше звертається до цивілізаційного підходу вивчення історичного процесу. Він дає можливість подивитись на історію з позицій реалізації загальнолюдської ідеї та цінностей, побачити різні її грані і пояснити багато питань. Крім того, цивілізаційний підхід дає можливість виробити творче і вільне мислення, нове багатомірне бачення історії. Всесвітня історія постає перед нами як строката, барвиста картина варіантів розвитку людства, кожен з яких має свої переваги і недоліки. Разом з тим

¹⁵ Там само.

потрібно визнати: в науці про цивілізаційних підхід залишається багато суперечливих, невирішених питань.

Формаційний підхід, як відомо, бере за основу об'єктивно існуючі, незалежні від волі людини соціально-економічні відносини. Цивілізаційний підхід враховує найрізноманітніші аспекти історичного процесу, а крім того, привносить людський вимір, тобто найважливішим завданням є вивчення людини з його баченням світу, з його етичними і естетичними уявленнями, нормами поведінки в суспільстві, людини в самих різних його проявах і формах діяльності. При цьому формаційний і цивілізаційний підходи не виключають один одного. Вони, скоріше, доповнюють один одного, що, принаймні, елементи формаційного підходу можна включити в цивілізаційний аналіз, бо розвиток соціально економічних відносин — важлива частина цивілізаційного процесу.

Левітас Фелікс (Київ, Україна);

Ладний Юрій (Київ, Україна)

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВИМІРИ ІСТОРІЇ В ТВОРЧОСТІ А. ТОЙНБІ ТА СУЧАСНІСТЬ

Сучасне історико-філософське мислення неможливе без урахування масштабної цивілізаційної спадщини, яку залишив по собі відомий британський історик А. Тойнбі. Ця унікальна спадщина за миттєвий час вже не раз була об'єктом гострих наукових дискурсів і різноманітних інтерпретацій науковців. Чимало щиро захоплених історією і філософією людей так і не зрозуміли ідей великого британця вбачаючи в його доробках зверхність теології, фаталізм, еkleктику і гібридність досліджень.

Актуальність звернення до концепції цивілізацій А. Тойнбі полягає в глобальних трансформаціях кінця ХХ — початку ХХІ ст., які не могли не вплинути на людську свідомість і на спробу фундаментальної модернізації сучасної гуманітаристики. Багато років тому відомий французький історик, представник школи Аналів Люсьєн Февр написав свою знакову книгу з подразливою назвою «Бої за історію». Ця праця мала серйозний вплив на цілі наступні покоління істориків. Адже «Бої за історію» — це не минуле, а сьогоднішній повсякденний стан, якщо ми характеризуємо розвиток сучасних суспільних наук. Щоб зрозуміти історично-філософські доробки Тойнбі, важливо осмислити і з'ясувати що саме хвилювало британського дослідника і визначило траєкторію його наукових розвідок.

Власне, наукова спадщина А. Тойнбі дає сучасникам об'єктивні орієнтири, щоб визначити свої позиції в «боях за історію». Адже за Люсьєном Февром історія, по-перше, це не тільки «наука про минуле», а науковий спосіб пізнання світу. А по-друге — єдиним і справжнім об'єктом історії є люди, які діють в певному часі¹. В цьому сенсі необхідність визначити основні наукові складові, тобто своєрідні фундаменти, на які спирається теорія цивілізацій А. Тойнбі:

- 1) науковість;
- 2) історизм;
- 3) об'єктивізм;
- 4) діалектика.

¹ Февр Л. Бои за историю. — М., 1991. — С. 26.

Своїми оригінальними дослідженнями А. Тойнбі переконливо довів, що «філософія історії без науки історії пуста, а наука і історія без філософії є сліпа» (І. Лакатос).

Науковість у ставленні до історії дає можливість говорити про історію, як про науку з великої літери. Адже історія, як і філософія, знаходяться на передовій лінії пошуків людства². Історія, як наука, спирається на факти. А факт, в свою чергу, є дією завершеною, адже незаперечною і вимагає від історика сумлінного опрацювання. За А. Тойнбі, процес історичного пізнання проходить три важливі стадії: спочатку історик добуває певний історичний матеріал, який він має обов'язково перевірити на достовірність. Аналіз історичного факту, міркування, пов'язані з сутністю історичних фактів, визначення значущості цього факту чи його незначущості, другорядності, роздум над тим на скільки цей факт корелюється чи суголосний з іншими відомими фактами — найскладніша частина роботи історика. В даному випадку ми маємо динаміку пізнання, рух нашої думки — від імперичних знань до абстрактно-теоретичного осмислення. Таким є другий етап дослідження. Зрештою, за А. Тойнбі, історик оприлюднює результати своїх досліджень, і в усній чи письмовій формі доводить його до суспільства, беручи на себе велику відповідальність перед цим суспільством за оприлюднення достовірності результатів.

У сучасних історичних практиках незаангажовані наукові знання формують історичну культуру і високу громадянську свідомість, визначають гуманістичні цінності орієнтації, які позитивно доповнюють історичну пам'ять людини. І навпаки. Коли за М. Ферро «історичний процес повинен бути вмонтований в схему і підпорядковуватись вимогам політиків». Кон'юктурні історичні опуси, маніпуляція історичними фактами, вторгнення політики в історичну науку формує образ історії в «криве дзеркало», створює історичні підробки, які не тільки негативно впливають на суспільну свідомість, а несуть реальну небезпеку для миру і злагоди в суспільстві³.

Історизм, за А. Тойнбі, це перш за все процес, який дає можливість бачити соціальне життя в стрімкому розвитку в межах певного простору і часу (минуле — сучасне — майбутнє). У відомого історика завжди вистачало опонентів, які докоряли йому за постійну увагу до «мертвих

² Февр Л. Бои за историю. — М., 1991. — С. 26.

³ Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира. — М., 1992. — С. 167.

цивілізацій». Сам же автор теорії цивілізацій переконливо доводив, що кожна цивілізація має важливий історичний досвід і варта того, щоб її вивчали і звертались до неї, створюючи нові суспільно-політичні моделі. «Цивілізація зникла. Хай живе цивілізація» — це гасло стало своєрідним епіграфом його життя і наукової діяльності.

Для А. Тойнбі і його послідовників вочевидь було зрозуміло що соціальне життя повинне розвиватися за законами і закономірностями, постійно спираючись на досвід минулого. І тому історичний розвиток видавався їм не тільки лінією часу, а певною «стрілою» в просторі і часі. Концепція цивілізацій А. Тойнбі виглядала певною синусоїдою і ніколи не проводила демаркаційних ліній між минулим-сучасним-майбутнім, розуміючи їх об'єктивний непорушний діалектичний зв'язок. Курйоз, але А. Тойнбі часто зазнавав критики з боку опонентів, які дотримувались діаметрально протилежних наукових і суспільно-політичних поглядів.

Опоненти, особливо на Заході, постійно дорікали Тойнбі і звинувачували його в марксизмі за позицію надати значущості дефініціям «Виклику» в історії (внутрішній механізм всяких змін — Автор), вбачаючи в цьому властиві Карлу Марксу елементи формаційного підходу до історії. Прихильники марксизму, навпаки, називали його «буржуазним істориком», заперечуючи його теорію циклів, яка доводила ідею повторюваності в історії. Концепція циклічного розвитку цивілізацій А. Тойнбі відображає уяву про цінності економічного і соціально-культурної багатоманітності і відкидає схему глобального історичного процесу, що універсалізує виключно досвід Західної Європи. Сучасний історизм, збагачений ідеями А. Тойнбі, навряд чи погодиться з думкою про «кінець історії» (Ф. Фукуяма), як завершення еволюції людини і універсалізації ліберальних досвідів⁴.

Найбільш значущі історіософські висновки спадщини А. Тойнбі продовжують бути домінантними і в наш час. Ще в середині ХХ ст., одразу в повоєнний період, англійський дослідник звернувся до найбільш болючої для людства проблеми: війни і миру, співставляючи причини двох світових війн, які стали справжньою катастрофою для людства. Країни Центральної Європи (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Російська імперія, Гітлерівська Німеччина,

⁴ Електронний ресурс. Режим доступу: dic.academic.ru/dic.nstlenc_philosophy/472/Историзм — Философская энциклопедия: Историзм ЭТО: Н.М. Смирнова

Японія, Франція, Радянський Союз, Сполучені Штати Америки) — за А. Тойнбі, основні політичні гравці на цьому небезпечному полі⁵. Застерігаючи про перспективи Третьої світової війни, А. Тойнбі найбільше хвилювало постійне загострення відносин між двома великими країнами — СРСР та Сполученими Штатами Америки. Незважаючи на те, що в двох суспільствах достатньо прозоро розуміли наслідки ядерної катастрофи, атомна загроза в кінці 40-х років ХХ ст. постійно зростала. На цьому тлі А. Тойнбі робить два, по суті, вражаючі висновки. Перший, «уряд Радянського Союзу радше постане перед жахіттям війни зі Сполученими Штатами, ніж згодиться на будь яку поступку Сполученим Штатам, що в очах Росії означала б покору американської зверхності», другий «...не можна сумніватися, що американський народ і справді буде радше постати перед жахіттям війни з Радянським Союзом, що в очах Америки означало б покору російській зверхності»⁶. Так світ опинився заручником двох систем в їх глобальних претензіях. А чи втратила ця проблема актуальності через 25 років після завершення «холодної війни»? Історії ще належить дати на це питання відповідь.

Як інтелігент і гуманіст А. Тойнбі ненавидів війну. Але як історик йому щочас доводилося звертатися до цієї глибоко обтяжливої теми. Без визначення механізмів війни і військових конфліктів важко було зрозуміти тягарі історії, глобальні політичні процеси, болючі нерви історії, все те, що відбувалося у «кривавому» ХХ ст.

Британський історик дійсно був вражений, що історія так нічому не навчила людей. У фокусі його сподівань завжди знаходили собі місце політика і військова стратегія, злочинні факти війни, висновки і уроки військових конфліктів. Від фактів, які він здобував, науковець намагався висувати історичні гіпотези, чи припущення. І тільки після довготривалої ретельної перевірки історичного матеріалу оформляв його в наукові доробки, намагаючись підказати чи навіть за допомогою Всесвітнього розуму врятувати світ.

А. Тойнбі зазначав: «Братовбивчі війни з дедалі більшим насильством безперечно становили найпоширенішу причину смертності серед цивілізацій...»⁷.

В суто британському дискурсі за постаттю А. Тойнбі виступає культова персона Дж. Оруела: «Сутність війни — знищення не тільки

⁵ Тойнбі А. Дослідження історії. Т.2. — К., 1995., — С. 293–297.

⁶ А.Дж. Тойнбі. Дослідження історії. Т.2. — К., 1995. — С. 296–297.

⁷ Тойнбі А. Дослідження історії. Скорочена версія. — К., 1995., Т.2. — С. 286.

людських життів, але й плодів людської праці. Війна — це спосіб розбити втриски, розчиняти в стратосфері, тонути в морській безодні матеріали, які б могли покращити народу життя і за великим рахунком збити його розумніше»⁸.

Менше ніж за 10 років до розпаду Радянської системи і формування однополярного світу Оруел висловив також думку, що війни взагалі не потрібні людям, особливо людям праці. Руйнівні війни, як правило, ведуть політики з метою грабунку інших і захоплення чужих територій. Але перш за все логіка війни — будь за що утримати свою політичну владу⁹.

Тойнбі не тільки намагався описувати війни і дії політиків чи полководців. Його цікавила найбільше природа військових конфліктів, їх сутність, механізми запуску. Як тільки фашистський диктатор Беніто Муссоліні розпочав агресію в Африці, англійський історик намагався попередити людство: «Це початок нової світової війни». До речі абсолютно суголосним з ним був президент США Франклін Рузвельт. Виголошуючи промову до американського народу 9 грудня 1941 р. лідер американської нації заявив, що всі акти агресії, які здійснили з початку 30-х років Японія, Італія, Німеччина, є фактом нової світової війни. «Тепер ми теж беремо участь в цій війні», — підкреслив очільник Сполучених Штатів¹⁰. «Мюнхенська змова» західних політиків з Гітлером і Муссоліні, власне, не була для Тойнбі чимось несподіваним. Адже після нападу Італії на Ефіопію історик майже з 100 % точністю передбачав наступні трагічні події в світі. Дослухаємось до думки співвітчизника Тойнбі В. Черчилля, який прокоментував «Мюнхенське умиротворення» Гітлера: «Англії було запропоновано вибір між війною і безчестям. Вона обрала безчестя і одержить війну». До речі, міністр закордонних справ Великої Британії Е. Іден пішов у відставку на знак протесту проти Мюнхенської змови¹¹. В контексті Другої світової війни А. Тойнбі звертався і до історії єврейського народу.

Він вважав Голокост, які вчинили нацисти до єврейського народу, невід'ємною частиною Другої світової війни і результатом «Нацистського нового порядку». Але в той же час, як історик-об'єктивіст він не міг обійти стороною, що гітлерівський режим спирався на

⁸ Оруел Дж. 1984. Скотный двор. — М., 2012 — С. 167.

⁹ Там само. — С. 176.

¹⁰ Рузвельт Ф.Д. Беседа у камина. — М., 2003. — С. 244–245.

¹¹ <https://penzanews.ru/analysis/73141-2013>

політичну та економічну підтримку певних кіл на Заході. Не випадково в своїй фундаментальній праці «Історія про історію» він писав: «І якщо нацистська Німеччина була чудовиськом, це означає, що і західна цивілізація була Франкенштейном, повинним в створенні цього німецького чудовиська». Спираючись на наукову спадщину А. Тойнбі, відомий ізраїльський теолог і рабин Е. Беркович писав: «В якому сенсі нацистська Німеччина пов'язана з західною цивілізацією добре видно із ставлення Заходу до геноциду єврейського народу» і мовчазна згода виявилась можливим тільки тому, що злочин визрів у душах інших народів. Провина Німеччини — це моральне падіння Заходу»¹².

Наслідкування критичного мислення А. Тойнбі відкриває суспільствознавцям можливість ще раз звернутися до підсумків Другої Світової війни. Її апогеєм були капітуляція гітлерівської Німеччини та її союзників і Перемоги волелюбних народів — членів Антигітлерівської коаліції над фашизмом і милітаризмом. А також надподія нової ери — перше масове застосування ядерної зброї. Хоча, якщо відверто, варварському бомбардуванню Хіросіми і Нагасаки не дано політичних, правових і моральних оцінок і до теперішнього часу.

Представники Радянської суспільної науки ставились до доробку А. Тойнбі достатньо неоднозначно. Але навіть номенклатурні ідеологічно заангажовані історики не могли не визначити високу інтелектуальну культуру, яка прослідковувалась в творчості британського дослідника. Більшість з таких «істориків» не могли відмовити собі в спробах посилатися на досвід Тойнбі, особливо в тому сенсі коли мова йшла про критичні нотатки до буржуазного суспільства і тих суспільних вад, які приносив з собою капіталізм. В той же час творчість Тойнбі піддавалась шаленим атакам «зліва», особливо в середині 50-х років за критику марксистського формаційного поступу історії. Проаналізувавши основний метод Карла Маркса про зміни суспільно-економічних формацій, Тойнбі аргументовано заперечив виключний характер класової боротьби, яку Маркс і його послідовники ставили як домінуючу в основі цивілізаційних змін. Не відкидаючи економічний фактор у розвитку історичного процесу, британський дослідник достатньо переконливо пояснив, що не тільки класова боротьба, а технічні досягнення, нові економічні теорії, що мають позитивний практичний результат, різноманітні звернення і зміни в самому способі виробництва, в основі

¹² Беркович Э. Вера после Катастрофы. Иерусалим. 1990. — С. 21.

якого творча праця людей і пасіонарність (втручання Творця) без глобальних потрясінь й історичних драматичних сценаріїв ведуть до якісних змін у житті суспільства, а власне, до нових цивілізацій. Критики «з права» закидали Тойнбі за його активну філософію історії, адже дослідник не хотів бачення виключно «чистої історії» як науки фактів. Від пізнання фактів, які Тойнбі здобував самостійно чи зичив з доробків інших науковців-об'єктивістів, його цікавив по-перше, сам історичний процес, по-друге, траєкторії цього процесу, по-третє, аналіз історичного процесу та його альтернативи.

Зародження, розквіт, занепад цивілізацій, народження нових цивілізацій за А. Тойнбі і є генезою історичного процесу. Але важливо звернути увагу на те, що не всі цивілізації зникають безслідно. Те суспільство, яке дасть своєчасну слухну «Відповідь» на «Виклик» продовжує свою ходу в історичному фарватері, правда в новій політичній, економічній і соціокультурній якості. Так, зазвичай, народжуються нові дочірні цивілізації. Якщо суспільство нездатне дати своєчасну, аргументовану «Відповідь» на «Виклик» тоді цивілізація зникає. З державного утворення Київської Русі, якщо використовувати схему А. Тойнбі побачило світ кілька цивілізацій. У свій час дослідник історії Київської Русі Б. Рибаків підкреслював, що для молодого руського феодалізму IX–XI ст. єдина Київська Русь була як нащадок середньовічних князівств. А до XII ст. вони зросли так, що змогли розпочати самостійне життя. Феодальні князівства XII ст. були, власне, достатніми державами, що відбулись в історії. Змінилась політична карта давньоруської держави. З цього приводу Б. Рибаків пише «Київська Русь була зерном, із якого виріс колос, який дав життя кільком новим зернам — князівствам, чи: «Київська Русь була матір'ю, яка зростила багатьох синів, які склали нове покоління»¹³.

Долучаючись і продовжуючи цей дискурс професор Українського Університету в США Сергій Плохій підкреслює, що деякі історики вбачають у цих князівських утвореннях витоки сучасних східнослов'янських держав. Володимиро-Суздальське князівство стало провісником ранньомодерної Московії і згодом сучасної Росії. Білоруські історики ведуть походження своєї держави від Полоцького князівства. А українські

¹³ Рибаків Б. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — М., 1982. — С. 472–473.

дослідники шукають тут за пунктирною лінією витоків української державності¹⁴.

Тойнбі поєднав у собі якості історика-дослідника та релігійного мислителя. Історія за Тойнбі — справа рук Божих, який реалізує свій задум через буття людини та людства. В основі історії лежить взаємодія світового закону — слова божого і людства. Діяльність людей британський історик вважав «Відповіддю» на Всевишній задум. У цьому сенсі, людство творячи історію, по-перше, пізнає само себе, а по-друге, відкриває в собі закон Божий і «вище призначення»¹⁵.

За Тойнбі, цивілізації, які розвиваються, проходять стадії виникнення, росту, надлому і розпаду. Перша і друга стадії пов'язані з активною життєвою енергією, дві останні — з вичерпністю «життєвих сил». Історична ситуація, в яку входить людство, ставить перед ним постійний «Виклик». Динамічний прогрес людства залежить від можливості дати відзив на природні і людські проблеми. Давня Україна-Русь, знаходячись під тиском західних племен (готів) і кочівників Сходу (гунів), а також Візантії не тільки не зникла, як це було з іншими цивілізаціями, а протиставила їм могутню державно-військову організацію, яка бере свій початок від Царства антів до Київської Русі. Боротьба з лісом та природними факторами підсічне землеробство, яке вимагало чималих зусиль багатьох — визначили форму і спосіб життя давніх українців — сусідську общину. Такий складний характер життя вимагав неабиякої витрати фізичних сил і колективного характеру праці людей. Давній український світ принципово відрізнявся від сусідніх народів, створюючи власну унікальну цивілізацію. Не випадково писав про цей період літописець: «Всі ці племена мали свої звичаї і закони своїх батьків. Кожний свій норів і побут»¹⁶. Власне античний мислитель Прохоній Кесарійський підкреслює особливий стан в житті слов'янського світу: «Ці племена, слов'яни і анти, не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії. Про все, що для них корисно чи шкідливо, вони міркують спільно»¹⁷.

¹⁴ Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. — К., 2016. — С. 81.

¹⁵ Електронний ресурс. Режим доступу: www.qumer.info/bibliotek_buks/history/Ivinl_02.php

¹⁶ Повесть минулих літ. — К., 1982. — С. 16.

¹⁷ Цитата за Вороняєва В.В. Історія України. Робота з документами. — Х., 2013. — С. 6.

У розвитку цивілізацій Тойнбі надає пріоритетне місце — елітам (пророкам, жерцям, філософам, вченим, політикам), які безкорисно (підкреслено автором) служать суспільству і ведуть його за собою.

На відміну від К. Маркса Тойнбі вважав пролетаріат пасивною більшістю населення, яке не здатне до загального лідерства в суспільстві. На певному етапі розвитку історії довіра пролетаріату до еліти змінюється «розколом», що неминуче створить конфлікт між ними, — підкреслює дослідник. Таким чином, заперечуючи Карла Маркса, Тойнбі, на перший погляд, знову приходить до марксових передумов соціальних революцій¹⁸. Зрештою, в цьому досить актуальному дискурсі достатньо переконливо виглядають міркування чеського філософа Я. Паточки: «Діалектика історії глибоко ідентифікується з класовою боротьбою. То слід визнати, що ця боротьба відбувається в політичній сфері і загалом є боротьбою в сфері свободи за широкий доступ до свободи. Сама класова боротьба не може бути свідченням економічної концепції історії»¹⁹.

У своїх студіях Тойнбі постійно шукає шляхи до миру, об'єднання людства і приходу його до «Вселенської церкви» і «Вселенської держави»²⁰. Він щиро мріяв як запобігти війні, примирити ворогуючі групи людей, сформувати політичну і екологічну культури в ставленні до суспільства та природи і тим самим врятувати світ від загибелі²¹.

Категоричний противник фашизму, який Тойнбі міг співглядати не тільки як кабінетний науковець, начебто попереджував людство про його отруйні і смертельні вади. Не випадково один із найвідоміших філософів світу Умберто Еко, спростовуючи стереотипи про остаточну перемогу над нацизмом навесні 1945, показав можливість останнього в різноманітні мутації перевтілення з вживлення у псевдо націонал-патріотичні руки, появу «нації» зі старими гаслами, тільки під новими прапорами. «Фашизм ходить серед нас. Тільки поки ще в цивілізованому одязі. Він поруч. Він зовсім близько», — попереджував великий мислитель.

Тойнбі один із перших істориків-об'єктивістів виніс історичний вирок комунізму. Але і Заходу був кинутий виклик. Своєрідними виразами на тілі землі Тойнбі вважав інститути війни і класову нерівність.

¹⁸ www.countries.ru/library/culturologists/toinbite.htm

¹⁹ Паточка Я. Єретичні есе про філософію історії. — К., 2001. — С. 362.

²⁰ www.countries.ru/library/culturologists/toinbite.htm

²¹ Там само.

Він був переконаний, що людство обов'язково викоринить війну і класи, як такі, інакше вони самі одержать перемогу над людством. Але на цей раз ця перемога може стати остаточною і безповоротною²².

Війна і класи, за Тойнбі, певна система координат, яка дає можливість вирахувати вогнище світових загроз. Інститути війни — сукупність політичних і економічних інтересів (бізнес-план) правлячих еліт. Ця інституція створює в світових масштабах підґрунтя для майбутніх війн, чисельні армії, за часи зброї і військового обладнання. Для підготовки масового вбивства витрачаються фантастичні матеріальні ресурси, які повинні йти на користь людству. Для інститутів війни не існує ніяких моральних цінностей, тому людське життя для нього не має ніякого значення.

Розвідки А. Тойнбі спонукають нас до всебічного переосмислення ролі війни і миру в сучасному світі на принципах антропоцентризму. Візьмемо за кордони відліку кінець Другої світової війни і початок нового виміру, інформативного ХХІ ст. В 1945 р. комітет міжнародного Червоного Хреста заявив: «Війна... залишається аномалією в цивілізованому світі». Минуло майже 60 років після того, як замовкли гармати Другої світової війни. Надаємо слово папі Йоану Павлу II: «Війна назажди залишилася поразкою людства». Одним із парадоксів ХХІ ст. дві центробіжні тенденції: зростання інтелектуального рівня суспільства, яке межує з розширенням географії війн і військових конфліктів. Війна не тільки розмножується, як інститут, але стає ще більш загрозливою за масштабами і нелюдністю. Не випадково, звертаючись до віруючих у вересні 2015 р. папа Франциск попередив людство, що воно стоїть на порозі III Світової війни. Небезпеку глобальної катастрофи понтифік вбачає в трьох причинах:

- 1) безмежне тяжіння політиків до влади;
- 2) безумна жадоба політиків до фінансів і ресурсів;
- 3) відсутність толерантності в світі.

Інститути війни, щоб закамуфлювати свої справжні цілі, вдаються до ідеологічних чи лінгвістичних механізмів, які дають можливість викликати хвилю псевдопатріотизму чи дегуманізувати людей, які воюють на іншій стороні — вважає американська дослідниця Д. Френсіс. І далі вона продовжує — мова «свій-чужий» створює в свідомості

²² Електронний ресурс. Режим доступу: www.berkovich-zametki.com/nomer18/garbar2.htm

виправдання моральної жорстокості і вбивств. Навіть вбивство мирних громадян, бомбардування міст і сіл, знищення інфраструктури, називають актами звільнення. Так мова війни, освячення війни використовуються для маскування її реальної природи. Джина війни випустили із пляшки, — пише Френсіс, — на теперішній момент аргументом суто морально-етичної властивості набувають більшої актуальності, ніж коли-небудь. Битва за розуми і серця людей стала справжньою війною». Щоб завершити цей ракурс надаємо слово генералу Шерману (1879 р.): «Я смертельно втомився від війни. Вся її слава — маячня. Війна це пекло»²³.

В офіційній сучасній історіографії певне «забуття» А. Тойнбі викликано його позицією критики панатеї Європоцентризму і відстоювання поглядів неповторності образу кожної цивілізації. Усе своє творче життя британський дослідник виступав проти спроб Заходу нав'язати іншим народам й іншим цивілізаціям власну систему цінностей і оцінок в якості істини в останній інстанції.

Значення діалектичного методу А. Тойнбі важко переоцінити. Не багато в історії знайдеться імен, які можна співставити за рівнем ерудиції, за глибиною проникнення в сутність поставленої проблеми. Його дійсно грандіозна праця, як стверджують сучасники, незважаючи на недобррозичливість критиків й об'єктивно існуючі недоліки, вже стала невід'ємною частиною золотого фонду світової філософської та історичної думки²⁴.

Механізм історичної діалектики А. Тойнбі пов'язаний з начебто простою формулою «Виклик» і «Відповідь». «Виклик» це фундаментальна проблема з якою зустрічається цивілізація за час свого існування. А «Відповідь» є своєрідним маркером як цивілізація справляється з такою проблемою. Із глобальних викликів А. Тойнбі виділяє природньо-кліматичні чи географічні, розглядає також сукупність випадкових ударів (збройних інтервенцій, повстань і т.д.) і стимулів соціальної конфліктності (бідність, класова, релігійна, расова дискримінація). Цивілізації, на думку А. Тойнбі, розвиваються завдячуючи пориву, який веде їх від «Виклику» через «Відповідь» до нового «Виклику»²⁵.

²³ Френсіс Д. Переосмысление войны и мира. — М., 2016. — С. 25–31.

²⁴ Електронний ресурс. Режим доступу: secrethistory.su/854-arnold-toynbi.html

²⁵ Електронний ресурс. Режим доступу: society.polbu.ru/grechka-models/ch14_a11.html

Діалектика А. Тойнбі достатньо цікава і виразна. Адже вона дає можливість прослідувати не тільки взаємозв'язки і постійний природний та суспільних рух, а побачити наслідки цього руху, глобально-го переходу кількісних змін в якісні. Зміни цивілізацій — закономірний процес, який відбувається під впливом різноманітних природних і суспільних факторів. У своїй науковій спадщині А. Тойнбі відкритий до вільного дискурсу, адже він ніколи не був догматичним істориком. Про це переконливо свідчать його основні праці. Як історик-дослідник він найменше цікавиться щоб його напрацювання сподобалися «владутримаючим» чи «грошовим мішкам» чи мати від них дивіденди. Більшість своїх ідей він по-справжньому вистраждав, перебуваючи не тільки «глядачем в історії», а знаходячись на позиції активного учасника суспільно-політичних подій. Як правило, його робота ґрунтувалась на визначенні значущих, найбільш суттєвих явищ і подій, яким він намагався дати пояснення. Далі — в своїй уяві він вибудовував широкомасштабні історичні порівняння, прикрашаючи їх яскравими метафорами, що зрештою узагальнили головний твір братинського історика. Цінність логічного методу А. Тойнбі полягає зовсім не в спробах уніфікувати історію чи історичну думку, а дати широкий простір для людської думки, поєднати її з об'єктивною реальністю — фактом, документом, конкретною долею, свідченням з невігаданим ім'ям²⁶. Аналіз творчості Тойнбі без пристрастей виявляє його бажання не тільки описувати історичні події, а постійно супроводжувати їх не упередженим аналізом, спиратись на загальні природні чи суспільні закони і принципи.

Цікаво, що цивілізаційний підхід А. Тойнбі був визначений українською історіографією на початку 90-х років ХХ ст. як пріоритетний. Адже він мав замінити старий, невірний формацийний марксистський підхід до суспільних подій і явищ. Але «дива» не відбулось. Тойнбіновський метод цивілізацій, як справедливо свідчить науковець Т. Бакка, на жаль залишився Terra Incognita для більшості науковців та учасників навчально-виховного процесу.

Як діалектик, А. Тойнбі постійно вагався у вірності своїх філософсько-історичних розвідок. Він ще раз переглядав свої власні доробки і результатами наукових досліджень. Після 2 вересня 1945 року він, як

²⁶ Воробьева О.В. А. Тойнби: опыт постижения истории // Новая и новейшая история. — 2006. — № 5.

і Ф. Фукуяма вважав, що Захід і США є еталони для подальшого наслідування іншим. Але з часом на відміну від Фукуями сам спростував свої погляди і продовжував науковий пошук. Його не міг не турбувати загрозливий для світу стан «холодної війни», який встановився після 1946 р. Він шукав причини історичного протистояння ССРСР-Росії з Заходом і США. Конфлікти «Захід» — «Росія» вчений вбачав у Люблінській унії 1569 р. і наступній Берестейській унії 1596 р., які, на думку науковця, тривали до завершення Другої світової війни, поки держави-переможці не встановили новий кордон в Європі²⁷.

У майбутньому А. Тойнбі прогнозував зростаючу загрозу ісламського радикалізму проти якого, можливо, об'єднуються Захід, США та СРСР. В біполярному світі, який виник внаслідок Другої світової війни, він чітко визначив траєкторію розвитку суспільств-цивілізацій — об'єднуючу і роз'єднуючу. За основу першої він вважав розвиток економіки, культури, особливо духовної сфери. За ядро другої — націоналізм²⁸. Цінність і, на наш погляд, актуальність думки британського науковця полягає в принциповому несприйнятті уніфікацій у дослідженнях історії. Науковий історичний результат, на його думку, має складатись з урахувань багатьох множин (результатів досліджень різних історичних чи філософських шкіл. — *Авт.*) «Існує багато кутів зору, під якими людський розум вглядається в історію», — писав науковець. На його думку, об'єктивний науковий продукт історичного дослідження може бути одержаний тільки в результаті сукупності «звершень» і «досвідів». Зрозуміти історію інших країн і народів неможливо без урахувань їх зв'язків і комунікацій з іншими країнами і народами. Наприклад, важко побачити всі ключові аспекти історії Київської Русі без її зв'язків з Візантійською імперією. Доба Козацької України часів визвольної війни під прапором Б. Хмельницького 1648–1657 років видається незавершеною без розуміння історії Московії, Речі Посполитої, Османської імперії, Кримського ханства, Швеції. Загальність історії, її панорамність дає можливість прогнозувати майбутнє. А. Тойнбі

²⁷ Тойнбі А. Дослідження історії. Скорочена версія томів VII–X. — К., 1995. — Т. 2. — С. 146.

²⁸ Цивілізаційна концепція культури А. Тойнбі [Електронний ресурс]. — Режим доступу: ua-referat.com

використовує метод «прогнозів минулого і про минуле для можливості прогнозувати майбутнє»²⁹.

Не буде зайвим зазначити, що А. Тойнбі виявив інтерес до історії України середньовіччя і нового часу. Як історик-дослідник він віддає шану героїчній боротьбі народу України-Русі, яку він називає «Руським регіоном», з монголо-татарською навалою хана Батия. Це боротьба виявилась складною і довготривалою. Але, за А. Тойнбі суспільство «верхнього басейну Дніпра» консолідувалось у цій боротьбі, і відповіло на «Виклик» історії новим прошарком населення, яке не тільки «вистояло перед євразійськими кочівниками», а заклало основи нового суспільства та його устрою.

Козацтво, яке походило від однієї материнської громади — січового товариства дніпровських козаків, не тільки не покорились грізним володарям Степу, а створило потужний кордон перед експансією Польщі в руські землі. Славне українське козацтво британський історик порівнює з еллінським братством воїнів-спартанців чи з найвідомішим лицарським орденом Європи. Але нащадки «легендарних козаків», — зазначає і визнає автор за сотні років після свого виникнення стало жертвами «російської комуністичної революції 1917 року»³⁰.

До бурхливих подій 1917 року в Росії Тойнбі повертається неодноразово. Він вважав закономірним актом історії повалення самодержавства в одній із найбільших імперій світу і національне відродження народів поневолених царатом. «Царат, — пише історик, — що мав досить мудрості або полегшити страждання російського народу, посилені Кримською війною і поступитися реформою 1860-х рр. наклав власним життям, через своє вперте небажання знову відвернути лихо, заплативши відповідний борг суспільству. Вочевидь, Тойнбі виходить з того, щоб за одиницю історичного процесу визнати не окрему націю, народ чи локальну державу, а суспільство. Підбиваючи підсумки про поле історичного дослідження, автор «Дослідження історії» зазначає: «Суспільство, а не держава є тим соціальним «атомом» на котрому слід фокусувати свою увагу історикам»³¹.

²⁹ Уколова В.И. Суд истории как намек истины // Тойнби А. Цивилизация перед судом истории. Сборник. — М., 2002. — С. 6.

³⁰ Тойнбі Арнольд Дж. Дослідження історії. Скорочена версія томів I–VI. — К., 1995. — Т. 1. — С. 123–124.

³¹ Цитата за Бойченко І.В. Філософія історії. Підручник. — К., 2000. — С. 289.

1917 рік, якщо наслідувати тойнбінівську традицію в методології, не тільки час великих суспільно-політичних потрясінь для Росії, а час цивілізаційного розлому. Інтерпретуючи формулу А. Тойнбі «Виклик» і «Відповідь» Л. Гумельов вважає за «Виклик» — це гноєння попередніх цивілізацій. І в цьому він має неабиякий сенс. Самодержавна Росія, хоча за економічними показниками та колоніальною територією і входила до «клубу» провідних гравців світу, то за невирішеністю політичних, соціально-економічних та етнічних проблем більше нагадувала порохову діжку поруч з запаленою свічкою. «Відповіддю» на «Виклик» («маленька переможна війна з Японією» — що перетворилася на катастрофу для імперії. Чи 9 січня — «кривава неділя», яка стала каталізатором наступних революційних подій в країні) царат вже на початку XX ст. показав всю свою неспроможність здійснити реальні державні реформи, які б сприяли позитивним трансформаціям: політичним і соціально-економічним. Перша російська революція 1905–1907 рр. завершилась поразкою.

Але вона залишила по собі низку найгостріших невирішених питань, які акумулювались в суму «Викликів» — «Відповідей» чи смертельних протиріч для імперії:

- між поміщиками та селянами;
- між буржуазією та робітничим класом;
- між царатом і національними регіонами імперії;
- між необмеженою владою царя і його монархічного оточення та інтересами абсолютної більшості населення країни, які відкрито ігнорувалися владою.

Перша світова війна та її наслідки (мільйони вбитих і поранених, голод, руйнація, злидні для більшості населення країни та шалене збагачення еліт на військових замовленнях, тотальне казнокрадство і корупція — «Колективний Распутін») викликали незворотній процес руйнації самодержавства, яка з вказаних причин не дожила до свого 305-го ювілею. Спроби сучасних російських науковців пояснити руйнацію імперії під кутом зору «західних інтриг», «жидо-масонської змови» чи «зради еліт» чим наповнена сучасна історіографія північного сусіда не має нічого спільного з реальним перебігом подій.

Схема і методологія наукових досліджень за А. Тойнбі (аналіз, синтез, індукція, дедукція, висування гіпотез, перевірка результатів, формування концепції) відкриває можливість дати відповідь на самі складні виклики часу. Історія революції 1917 р. в Росії, до якої не раз

звертався науковець, була своєрідною Весною Народів — поєднавши в собі не тільки соціальні, але і національні завдання. Тойнбі, фактично, підійшов до цього аспекту проблеми. В сучасній українській історіографії давно стоїть питання знаходження наукової істини в дискурсах подій 1917–1921 рр. «Революція 1917 р. застала українців скаліченими національно, соціально і культурно» — писав провідний діяч Ц.Р. Симон Петлюра³². Активний дослідник революційних подій і українського національного відродження І. Крип'якевич мав діаметрально протилежний погляд коли згадував: «Як раз у ті пам'ятні Шевченківські дні в Петербурзі залунав грім революції... Вістка про упадок царату... долетіла блискавично на Україну... Скрізь вона підняла душі й заставила битися серця для ідеї визволення України»³³.

Підсумки дискурсу підвів відомий історик Валентин Мороз: «Україна зреагувала на вибух революції негайним пробудженням національної стихії. Це показало, що русифікація була поверховою; в глибинах же залишились живим й неушкодженими ресурси національного «Я»³⁴. Робота історика складається не просто із відродження пам'яті, реабілітація одних і засудження інших. Потрібне пояснення, зрозуміле тлумачення явищ і подій. Як це діє в історичних практиках, наприклад, при викладанні історії: Навчання історії в подібних ситуаціях як правило зачіпає найбільш особисті та емоційні питання. Проблема ускладнюється, коли йдеться про аналіз недавнього минулого, особливо, коли триває ворожнеча й історія не є «наука про минуле», а реальність з якою люди зустрічаються щодня. У таких конфліктних умовах можливе існування кількох варіантів інтерпретації історії, оскільки вони і досі розглядаються як основний засіб підтримки самовизначення суспільства і особистої ідентичності³⁵. Власне все ґрунтується на індивідуальній колективній регіональній і національній пам'яті.

На багатому фактологічному матеріалі Тойнбі намагався розробити концепцію сутності історії, адекватну історичним знанням і соціальному досвіду ХХ ст. і передати її своїм послідовникам чи нащадкам.

Історичне мислення Тойнбі антропоцентричне; особистості створюють історію, а суспільство лише посередник відносин людей між

³² Петлюра Симон. Статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1956. — С. 185–186.

³³ Крип'якевич І. Велика історія України у двох томах. — К., 1993. — С. 322.

³⁴ Мороз В. Україна в двадцятому столітті. — Тернопіль, 1992. — С. 85.

³⁵ Кармел Галлагер. Викладання історії в контексті сприяння демократичним цінностям і терпимості. Посібник для вчителя. — К., 1998. — С. 23.

собою. Людський вибір, за Тойнбі, це вибір між Добром і Злом, а в практичному житті — є творче зусилля, яке має місію вирішити конкретну історичну ситуацію³⁶.

Цивілізація, за Тойнбі, — це синоніми свободи і творчих можливостей людини, невичерпне духовне завдання, а не остаточно одержаний результат. Міркування А. Тойнбі, в астрополіції на українську історичну дійсність ХХ ст. достатньо добре корелюються з поглядами Володимира Винниченка: «Українська держава, українська державність на Україні є. Її створив народ, вся українська нація в процесі великого перевороту життя, в «тюрмі народів» — Росії. Без цієї творчості ніякі вожді, проводи, міністри не могли б і одного камінчика в будівлю української державності покласти»³⁷.

А.Дж. Тойнбі по праву названий «Володарем дум ХХ ст.» був і залишається одним із найавторитетніших дослідників багатьох країн світу. Його образ як людини Всесвіту достатньо яскраво змалював Д. Гарбар: «Хто він А.Дж. Тойнбі — енциклопедист, історик, філософ, гуманіст, визнаний противник насильства, переконаний антифашист і анти тоталітарист, засновник методу «дослідження історії»... Ким він був? Що нового ніс він світу? Що хотів і що сказав світу? Зрозуміло одне, що злоби ненависті, які панували і панують в світі Тойнбі висунув свій власний «Виклик» — «Кінцева духовна реальність є любов». Так, він начебто продовжував великі традиції британської школи істориків, наприклад Р. Коленгвуда, який дійшов унікального висновку: «...Історія, як і мистецтво, наука філософія є прагненням до етичного ідеалу, пошуку щастя». Як історик він достатньо був наповнений оптимізмом і вірою в розум і творчу Силу людини. Наукова обізнаність, потужне філософське мислення, інтелектуальна свобода і моральна відповідальність визначили масштаб і сутність його творчості. Тойнбі однозначно змінив уяву про суспільне призначення історика, який мав займатися минулим і тільки такий історик не робить прогнозів, не заглядає в майбутнє. Але як і кожній самій звичайній людині, Тойнбі були притаманні людські слабкості: зазирнути за лаштунки історичних подій.

³⁶ Социология: Энциклопедия / сост.: А.А. Грицанов, В.Л. Абуменко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко. — Мн., 2003. — С. 1127–1128.

³⁷ Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К., 1991. — С. 10.

На крутих поворотах історії він не відмовив собі в праві публічно зізнатися: «Мені цікаво знати, якою буде розв'язка сучасного акту драми людської історії»³⁸.

Позицію Тойнбі досить влучно дав характеристику науковець А. Івін, яку він визначив як культурологічний плюралізм — переконання того, що історія людства являє собою сукупність дискретних одиниць соціальної організації («цивілізації»). Кожна із них проходить свій унікальний шлях і має своєрідну систему цінностей, навколо яких складається все її життя»³⁹.

На виклик долі британський дослідник відповідав незворушно: «І якщо мене запитують, чому я все своє життя витратив на дослідження історії, я скажу «Для задоволення». Це найправильніша відповідь і, звичайно, відверта. А якби мене запитали, чи обрав би я той самий шлях, коли б мені довелося прожити життя ще раз, я без вагань відповів би «Так»⁴⁰.

³⁸ Електронний ресурс. Режим доступу: www.berkovish-zametk.com/nomer/8/garbar2.htm

³⁹ Івін А. Философия истории. — М., 2015. — С. 22.

⁴⁰ Цитата за Яковенко Н. Вступ до історії. Критика. — К., 2007. — С. 25.

Бережна Світлана (Харків, Україна)

ІСТОРИЧНЕ ПОРІВНЯННЯ ЯК ФУНДАМЕНТ ІСТОРИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ: ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

Адаптація людини до історично і культурно змінюваних умов життя та ствердження своєї самотності є взаємодоповнюючими стратегіями виживання людства у суспільстві ризику. Філософсько-антропологічна інтерпретація «уроку історії» поглиблює розуміння людини як істоти, що внаслідок своєї відкритості світові змушена постійно тренуватись у різних просторах своєї життєдіяльності. Історичне порівняння як антропологічна епістемологія узагальнює цей досвід на засадах трансформативної феноменології.

Історична компаративістика навіть у її теоретичних та дидактичних репрезентаціях потребує обґрунтування своїх методологічних засад, бо вона і за своєю формою, і за змістом є соціокультурним синтезом, який може утворювати культурні гібриди у душі симетричної антропології Б. Латура¹.

Принципове значення для розробки проблемних ліній запропонованої теми мають теоретичні розвідки у площині історичної та культурної антропології, які зазначені у працях К. Левіта², Г. Плєснера³, М. Шелера⁴. Масштабні культурно-антропологічні порівняння в історичному вимірі, щоправда без детального методологічного обґрунтування, представлені у дискурсах «Європа — Азія», «Америка — Європа». Тут необхідно передусім назвати праці О. Шпенглер⁵, Д. Донцова⁶, Л.П. Рєпіної⁷ та ін.

¹ Latour Bruno. Wir sind nie modern gewesen. Versuch einer symmetrischen Anthropologie / Bruno Latour. — Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2008. — 205 S.

² Löwith K. Weltgeschichte und Heilsgeschehen / K. Löwith. — Stuttgart: Kohlhammer, 1953. — 239 S.

³ Plessner H. Macht und menschliche Natur. Ein Versuch zur Anthropologie der geschichtlichen Weltaussicht / H. Plessner. — Berlin: Junker und Dllnnhaupt, 1931. — 92 S.

⁴ Scheler M. Mensch und Geschichte / M. Scheler. — Zurich: Verlag der Neuen Schweizer Rundschau, 1929. — 60 S.

⁵ Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер. — М.: Мысль, 1998. — Т. 1. — 596 с.

⁶ Донцов Д. Дух нашої давнини / Д. Донцов [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://doncov.webs.com/duh_davnyny.pdf

⁷ Рєпина Л.П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и новой интеллектуальной истории / Л.П. Рєпина // Одиссей. Человек в истории: